

De grijze zone van normaliteit en

Onderzoek, pedagogie en musealisering van dadergedrag bij collectief geweld

Kort geleden opende Kazerne Dossin: Museum, Memoriaal en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten in Mechelen (België) zijn deuren voor het grote publiek. Het museum neemt een unieke plaats in binnen de wereld van Holocaustmusea en herinneringsplaatsen. Niet alleen is het een museum van de nieuwe generatie, waarbij recente onderzoeksbevindingen hun weg vonden in een museale benadering, maar ook een museum dat heel expliciet een verbinding maakt tussen Holocausteducatie en mensenrechteneducatie.

Christophe Busch is operationeel directeur van Kazerne Dossin: Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten in Mechelen, België.

Dit artikel verscheen eerder in *Hermes*, tijdschrift van de Vlaamse Vereniging voor Leraren Geschiedenis en Cultuurwetenschappen (september 2013).

De Dossinkazerne in Mechelen, gezien vanaf het nieuwe museum.
Foto: Wasily.

► Gesammelte Schriften 10, Kulturkritik und Gesellschaft I/II, 1955. <http://bit.ly/1mQOtkF>



‘The roots must be sought in the persecutors, not in the victims who are murdered under the paltriest of pretenses. What is necessary is what I call ‘the turn to the subject’ (*Wendung aufs Subjekt*). One must come to know the mechanisms that render people capable of such deeds, must reveal these mechanisms to them, and strive, by awakening a general awareness of those mechanisms, to prevent people from becoming so again. It is not the victims who are guilty, not even in the sophistic and caricatured sense in which still today many like to construe it. Only those who unreflectingly vented their hate and aggression upon them are guilty. One must labor against this lack of reflection, must dissuade people from striking outward without reflecting upon themselves. The only education that has any sense at all is an education toward critical self-reflection.’
***Erziehung nach Auschwitz - Theodor Adorno*¹**

complexiteit

In de opdrachtsverklaring lezen we: 'Kazerne Dossin vertrekt vanuit het historische verhaal van Jodenvervolging en de Holocaust in relatie tot de Belgische casus, om te reflecteren op hedendaagse fenomenen van racisme en uitsluiting van bevolkingsgroepen en op discriminatie omwille van afkomst, geloof, overtuiging, huidskleur, geslacht, geaardheid. Daarnaast wil Kazerne Dossin een analyse maken van groepsgeweld in de samenleving, als mogelijke opstap naar genociden. Aldus opgevat, draagt dit museum fundamenteel bij tot een educatief maatschappelijk project waarin burgerzin, democratische weerbaarheid en verdediging van individuele basisvrijheden centraal staan.'

Het project wil hiermee dus dieper ingaan op de vraag: 'Hoe is dit menselijk mogelijk geweest?' Aan de hand van drie thematische verdiepingen (massa, angst en dood) wil men de mechanismen die achter het collectief geweld zitten, analyseren en vanuit de (Belgische) Holocaustcasus koppelingen maken met andere voorbeelden van geweld, discriminatie

en uitsluiting. Zo toont men er de beelden van extreem pestgedrag in een arbeidssituatie, maar ook gruwelijke massa-executies door *Einsatzgruppen* in Oost-Europa of de slachting van Tutsi's gedurende de genocide in Rwanda. Hoewel elke casus van collectief geweld natuurlijk uniek is in al haar specificaties, zie je gelijkaardige mechanismen optreden (bij de daders, slachtoffers en omstanders) die het geweld vormen en mogelijk maken.

Deze vergelijkende aanpak die conservator professor Herman Van Goethem verkoos, blijkt enorm aan te slaan bij het brede publiek en wordt momenteel verder uitgewerkt en verdiept aan de hand van workshops, lezingen, colloquia, enzovoort. Het gerenommeerde tijdschrift *History Today* concludeerde: 'The new museum owes its growing reputation to its efforts to render the Holocaust relevant to a younger public, drawing attention to the underlying conditions that can lead to human rights' violations.'²

Gedragkeuzes

Indien men inderdaad de oorzaken van het geweld van de Holocaust en andere genociden wil begrijpen zal men, zoals dat in de criminologie gebruikelijk is, de 'referentiekaders' of 'verzonken mentaliteiten' moeten reconstrueren waarbinnen de daders, maar ook omstanders en slachtoffers, hun gedragkeuzes hebben gemaakt. Dit zowel op ►

► <http://www.historytoday.com/althea-williams/child-time-surviving-auschwitz>.

SS officieren zingen een lied op het buitenverblijf Solahütte bij Auschwitz. De man helemaal rechts op de foto is dokter Josef Mengele.





De film *The Reader* vertelt over het na-oorlogse leven van een vrouw die betrokken was bij oorlogsmisdaden binnen het Duitse kampstelsel.

- I. Kertész (1993), *Galerentagebuch*, Berlin, p. 58.
- R. Hilberg (2003), *The destruction of the European Jews* (Third ed.), New Haven.
- H. Jäger (1967), *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*, Olten, Freiburg.
- S. Milgram (1974), *Obedience to Authority. An experimental view*, New York.
- C. Browning (1993), *Doodgewone mannen: een vergeten hoofdstuk uit de jodenvervolgung*, Amsterdam.
- D. Goldhagen (1996), *Hitlers gewillige beulen*, Antwerpen.

individueel als collectief niveau. Deze oefening blijkt zeer complex en moet bedachtzaam aangepakt worden. Maar is wel een *conditio sine qua non* als je pretendeert te komen tot een kritische zelfreflectie als mens. Belangrijk hierbij is op te merken dat verklaren niet gelijk staat met verontschuldigen. Het is een zoeken in een grijs en mistig gebied van menselijk gedrag waarin talloze actoren en factoren van invloed zijn. Deze zoektocht dient natuurlijk niet tot excuus of schulditsluiting. Integendeel, het moet ons toelaten om de steeds weerkerende patronen die het collectief geweldsproces kenmerken, te kunnen doorbreken. Het volledig en haast op mechanistische wijze deze (f)actoren in kaart brengen, is onmogelijk. Maar elke poging, elke deelanalyse brengt ons verder in de aanpak en preventie van het fenomeen. Het is zoals Imre Kertész het formuleerde: *‘Es gibt Fragen, auf die die Antwort zu geben unmöglich ist, doch ebenso unmöglich ist es, sie nicht zu stellen.’*³

Daderonderzoek

De *Wendung aufs Subjekt*, het Holocaustdaderonderzoek waarover Adorno sprak, kwam er eigenlijk pas sinds de jaren negentig. Enkele academici van de vorige generatie niet te na gesproken – zoals Raul Hilberg met zijn monumentale werk *The Destruction of the European Jews*⁴, de criminologische analyse door Herbert Jäger in *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft*⁵ en de sociaal-psychologische experimenten van Stanley Milgram⁶ – is eigenlijk het Browning-Goldhagendebat vlak voor de eeuwwisseling van cruciaal belang geweest voor het ontluikende daderonderzoek. Christopher Browning legde de focus op de

situationele omstandigheden waarin groepsconformiteit en autoritaire gehoorzaamheid een duidelijke rol spelen in het betrekken van ‘doodgewone mannen’ in het geweldsproces. Daniel Goldhagen richtte zijn onderzoek op wat hij noemde ‘eliminatie-antisemitisme’ en dus eerder een dispositionele benadering.⁷ De daders bleken ‘Hitlers gewillige beulen’.⁸ Maar niet enkel uit de academische hoek kwam er een vernieuwde aandacht voor het daderschap. Rond dezelfde tijdsperiode liep in Duitsland de spraakmakende tentoonstelling *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941 – 1944*. De tentoonstelling doorbrak het comfortabele beeld dat alleen de SS als criminele organisatie verantwoordelijk was geweest voor de misdaden van het nazisme. Iets wat Gerald Reitlinger ‘the alibi of a nation’ had genoemd. Ook binnen de internationale publieke ruimte zag je een duidelijke wending naar het daderthema. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de verfilming van het boek *Der Vorleser* (*The Reader*)

‘Daders zijn geen intrinsiek kwaadaardige of demonische mensen. Het zijn normale mensen zoals u en ik’

van de hand van Bernhard Schlink. De film/het boek verhaalt over het na-oorlogse leven van een vrouw die betrokken was bij oorlogsmisdaden binnen het Duitse kampstelsel. Op zeer treffende wijze toont Schlink niet alleen de banaliteit van het kwaad, maar ook de moeilijkheden die de Duitse samenleving had om hiervoor maatschappelijk en juridisch haar verantwoordelijkheid op te nemen. Daderschap blijkt niet zo binair, zo zwart-wit te zijn in haar oorzaken. Het zijn geen intrinsiek kwaadaardige of demonische mensen die het buitengewone kwaad plegen. Het is eerder het radicaliseringsproces dat in haar alledaagsheid demonisch is. De daders van het geweld blijken normale mensen te zijn zoals u en ik.

Generatieverschillen

Een cruciale vraag is natuurlijk waarom er zo’n intensificatie van het onderzoek en de zoektocht naar daders is rond de eeuwwisseling? (Op het moment dat ik dit schrijf, hangt Berlijn vol met posters waarop staat ‘Spät. Aber nicht zu spät! Operation Last Chance’ boven de toegangspoort van Birkenau. Deze campagne is een laatste verwoede poging om

de vaak meer dan negentig jaar oude oorlogsmisdadigers voor het Duitse gerecht te brengen. Een beloning oplopende tot 25.000 euro geeft hieraan een extra stimulans.) De voornaamste, maar niet enige, reden voor deze intensificatie is het verloop van de tijd en de daarbij horende generatieverschillen. Het zijn nieuwe generaties die met een iets grotere emotionele afstand onderzoek kunnen doen op dikwijls recent vrijgekomen archieven of op private documenten die nu pas voor het eerst worden vrijgegeven door de (klein) kinderen van de *Erlebnisgeneration*. Zo toonde mijn goede vriend Tilman Taube me enkele jaren geleden de babyfoto's van zijn moeder in een typische jaren veertig kinderwagen voor het prikkeldraad van kamp Sachsenhausen. Tilmans grootvader was immers Heinz Baumkötter, een SS-arts in het concentratiekamp Sachsenhausen. Het toenmalige normale gezinsleven bleek volledig doorweven met het geweldsproces dat er zich voltrok. Omwille van angst, schaamte en andere emotionele redenen werden deze foto's nooit buiten familieverband getoond. Maar voor de generatie van Tilman is het allemaal iets eenvoudiger en minder emotioneel om te onderzoeken welke rol en verantwoordelijkheid zijn grootvader had in het kampsysteem. Het zijn dus deze nieuwe generaties van onderzoekers, aankla-

gers en journalisten die vanuit een minder emotieve en meer analytische benadering op zoek gaan naar het aandeel en de handelingsmarges die hun voorouders hadden. Hoe de bevelshiërarchie werkte, welke bureaucratische arbeidsverdeling de doodsmachinerie in gang trok en faciliteerde.⁹

Omwenteling in musea

Gaandeweg vinden dit recente daderonderzoek en de verhoogde publieke aandacht voor het thema hun weg naar musea en pedagogische projecten van herinneringseducatie. Dit is een behoorlijke omwenteling aangezien er de voorbije decennia voornamelijk een slacht-

► Z. Bauman (1998), *De moderne tijd en de Holocaust*, Amsterdam.

'De jeugd wordt zich door gruwelbeelden en -verhalen van toen niet bewust van de waarde van democratie en mensenrechten en de bedreiging ervan'

offergerichte aanpak is geweest. Het historisch overgedragen beeld van collectief geweld is er in de eerste fase één van de slachtoffers. De duizenden verhalen (egodocumenten), foto's, videobeelden van de Holocaust in publicaties en musea beoogden door het tonen van de gruwel (langs de kant van de slachtoffers) dergelijk geweld in de toekomst te verhinderen, mensen te doen stilstaan. Bij menigeen staan dan ook de zwart-witvideobeelden van Bergen-Belsen in het geheugen gegrift. Je ziet er de Britse bulldozers duizenden overleden en uitgemergelde slachtoffers in massagraven duwen na de bevrijding van het kamp. Het probleem is dat het tonen van zulke gruwel geen directe impact heeft op inzicht, democratische weerbaarheid of respectvol en actief burgerschap. Het is niet omdat de jeugd van vandaag dergelijke gruwelbeelden en verhalen van toen ziet en hoort, dat zij zich bewust zijn van de waarde van democratie en mensenrechten en de bedreiging ervan. Hiervoor moeten we op zoek gaan naar de historische ontwikkelingen (lokaal, internationaal, sociaal, normatief, enzovoort) die leiden tot discriminerende structuren waarbinnen mensen gedragskeuzes maken. In het verleden werd er inderdaad maar al te vaak en exclusief gebruikgemaakt van een louter emotionaliserende slachtoffergerichte benadering. Het bleek telkens een reductie van de gelaagde complexiteit op louter normatief-morele gronden. De gruwel tonen en terecht verwerpen, maar helaas niet op zoek gaan naar hoe ►

Poster uit Berlijn. Onderdeel van een campagne om de vaak meer dan negentig jaar oude oorlogsmisdadigers voor het Duitse gerecht te brengen.

OPERATION LAST CHANCE

SPÄT,
ABER NICHT..
ZU SPÄT.

Millionen Unschuldiger wurden von Nazi-Kriegsverbrechern ermordet.
Einige der Täter sind frei und am Leben!
Helfen Sie uns, diese vor Gericht zu bringen.
Bis zu € 25.000,- Belohnung für wertvolle Informationen.

www.operationlastchance.org
info@operationlastchance.de
Hotline: 0800-5894806

SIMON WIESENTHAL CENTER

Studioportret van SS-officieren Richard Baer en Karl Höcker. Het onderschrift luidt: 'Met commandant SS Stubaf. Baer, Auschwitz 21.6.44'. Foto uit het SS Höcker-album, copyright USHMM.



en waarom zo'n geweldsproces zich voltrekt. Waarom zoveel mensen hierbij betrokken waren en hoe normale remmingen konden worden geneutraliseerd ten behoeve van een deelname aan dit geweldsproces. Natuurlijk wil dit niet zeggen dat slachtoffer- en omstanderverhalen niet meer nodig zouden zijn.

'Niets blijkt immers zo moeilijk te interpreteren als een foto, een momentopname die een complexe en gelaagde realiteit omvat'

Integendeel, het dadergedrag moet steeds gecontextualiseerd worden naar zijn effect en dikwijls wreedaardigheid. Collectief geweld is immers een interactieproces waarbij groepen gepolariseerd en gradueel betrokken raken in een radicaliseringsproces van uitsluiting, vervolging en uitroeiing. De vraag stelt zich dan ook vandaag hoe we deze nieuwe (dader) inzichten kunnen vertalen naar een breed publiek zonder dat de complexiteit ervan mag resulteren in een gevoel van determinisme en/of schuldvermindering.

Daderplaatsen

Veel herinneringscentra of memorialen beginnen er zich bewust van te worden dat de slachtofferplaatsen de facto ook daderplaatsen zijn geweest. Dit inzicht laat toe om vanuit een soort van forensische aanpak de dagelijkse

realiteit van de daders in kaart te brengen, hun referentiekader helder te krijgen. Tal van memorialen bezitten naast bouwfysische sporen (burelen, moordinstallaties) ook behoorlijk wat dadergerelateerd archiefmateriaal, zoals *Kommandanturbefehle*, dagboeken en verslagen. Sommige herdenkingsplaatsen beginnen dan ook deze daderrealiteit voorzichtig en met aandacht voor de nodige ethiek en esthetiek te ontsluiten, op weg naar een degelijkere aanpak van de complexiteit van collectief geweld.¹⁰ In een museale context zien we vooral dat er wordt gewerkt met enerzijds een biografische aanpak en anderzijds een organisatorische structuuranalyse. Hierdoor komen we natuurlijk op het spanningsveld van individu en collectief. Bij de daderbiografieën wordt dikwijls een beknopte levensschets gegeven en ingezoomd op zijn of haar (mis)daden. Op het vlak van structuuranalyse wordt er dieper ingegaan op de bureaucratische taakverdeling, de rol van het centrum en de periferie, maar ook groepsdynamica (massa) en de camaraderie die zo kenmerkend zijn voor deze dadergroepen. Dankzij innoverende paradigmatische benaderingen, zoals de recente netwerkbenadering, worden nieuwe conclusies getrokken op basis van reeds gekende documentatie. Maar daarnaast blijft ongekend materiaal, ook dadermateriaal, opduiken. Een treffend voorbeeld hiervan is het Höcker-fotoalbum dat in 2007 aan het Holocaust Memorial Museum

¹⁰ Voor een pedagogische vertaling van vaderschap lees J. Jelitzki, M. Wetzel (2010), *Über Täter und Täterinnen sprechen. Nationalsozialistische Täterschaft in der pädagogischen Arbeit von KZ-Gedenkstätten*, Berlin.

in Washington DC werd geschonken. Dit album is een persoonlijk kiekjesalbum van Karl Höcker, de adjudant en rechterhand van de kampcommandant van Auschwitz-Birkenau. De foto's tonen het *Alltagsleben*, momenten van teambuilding, ontspanning en vertier. Het toont beelden van *schöne Zeiten* in Auschwitz, een plaats die bekend staat als industriële moordfabriek. Het Holocaust Memorial Museum besloot in 2008 om het album niet te integreren in de permanente tentoonstelling, maar het album wel te ontsluiten via hun website. Kazerne Dossin koos ervoor om in 2012 dit merkwaardige album in de tentoonstelling op te nemen en te plaatsen tegenover de andere, meer bekende realiteit van Auschwitz-Birkenau. Die moorddadige realiteit kent zijn visualisatie in het Lili Jacob-album, een fotoalbum aangemaakt door de SS om de vervolging en uitroeiing in Auschwitz te documenteren. Het toont de slachtoffers als mensen, niet de uitgeholde lijken in Bergen-Belsen, die vermoedelijk een half uur voor hun dood staan te wachten in het bosje bij crematorium vier. Je ziet er vaders, moeders, kinderen en grootouders met angst op hun gezicht voor wat komen zal. Je ziet er de mens die vernietigd wordt omwille van wie hij is.

Archeologische analyse

De keuze en selectie van het beeld is iets waar niet licht mag worden over gegaan. Elk beeld vereist een archeologische analyse, een kritische zoektocht naar wat er werkelijk te zien is. Wie heeft deze foto vastgelegd? Met welke reden? Wie is er op te zien? Wat is het verhaal van de slachtoffers erop? Zijn er omstanders in betrokken? Is de foto achteraf gemanipuleerd? Foto's worden vaak gebruikt en misbruikt als visueel bewijsmateriaal. Het 'onvoorstelbare', de industriële moord op medemensen, wordt plots 'voorstelbaar'. We hebben een visuele getuige! Maar zien we ook wat we denken te zien? Niets blijkt immers zo moeilijk te interpreteren als een foto, een momentopname die een complexe en gelaagde realiteit omvat. In een museale context willen we natuurlijk talloze feiten weergeven, maar ook, en misschien wel belangrijker, de ambivalentie, de inconsistente gedragingen en de handelingsruimte welke de actoren hadden. Het zijn deze vaak mistige referentiekaders die ons toelaten een gedragsmatige reconstructie te maken van wat echt geschiedde.¹¹ Hoe mensen (daders, slachtoffers en omstanders) in staat waren om bepaalde keuzes te maken. Of zoals Christopher Browning het ►

► H. Welzer (2005), *Täter: Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt am Main.

Kazerne Dossin is nu een museum over de Holocaust en mensenrechten.





Kazerne Dossin in Mechelen was in de Tweede Wereldoorlog een doorgangskamp om Joden en zigeuners uit België te transporteren naar Auschwitz. Foto uit 1942.

► C. Browning, 'Daniel Goldhagens gewillige beulen' in: Binner, R.; Bos, J.; Van Der Haar, O. (red.) (1997), *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het holocaustdebat*, Antwerpen, p. 72.

► P. Levi (1988), *The Drowned and the Saved*, London, p. 22. Ook geciteerd in Procee, H. (red.) (1994), *Het beest in de mens*, Baarn, p. 55.

► U. Scheub (2006), *Het valse leven: over het nazi-verleden van mijn vader*, Amsterdam, p. 5.

kernachtig samenvat: 'Het is inderdaad die 'grijze zone' (van Primo Levi) – die duistere wereld van gemengde motieven, conflicterende emoties en prioriteiten, met tegenzin gemaakte keuzes, opportunisme en aanpassing uit eigenbelang innig verbonden met zelfbedrog en ontkenning – een wereld al te menselijk en al te universeel.'¹² De juxtapositie van beide Auschwitzalbums confronteert ons heel duidelijk met het feit dat de lachende daders er 'een andere kijk' of ander referentiekader op na hielden. Het toont ons een radicaliseringsproces van individuen die behoren tot een groter collectief, hier de SS. Een criminele organisatie die voorzag in de nodige structuren en gewin (status, financieel, positie, welvaart) voor het individu. Het toont tevens treffend aan hoe zij Auschwitz louter zagen als een instrument voor een breder project van *social engineering* door het sturen van maatschappelijke veranderingsprocessen op een mechanistische en ingenieursachtige wijze. Maar veel belangrijker is dat we hierdoor ook zicht krijgen op de fragiliteit van het systeem. Welke scharnierpersonen of functies cruciaal waren om het moordproces op gang te trekken en drijvende te houden. Wat de rol van deze camaraderie, de segmentiële arbeidsverdeling en de sociale hefbomen waren. Het zichtbaar maken en verstaan van deze onder-

delen en de daarbij horende fragiliteit van het systeem is net waar zich een preventieve opportuniteit voordoet. *Nie wieder*, niet omdat het leed zien ons overtuigd heeft, maar wel omdat we inzicht verworven hebben in hoe dergelijke mechanismen gewone mensen in staat stellen om betrokken te geraken in het collectieve geweld.

Complexe samenleving

'Wat wij bedoelen met 'begrijpen' valt samen met vereenvoudigen: zonder diepgaande vereenvoudiging zou de wereld om ons heen een oneindige, ongedefinieerde warboel zijn die het ons onmogelijk zou maken om ons te oriënteren en tot enige actie te komen. Kortom, we zijn gedwongen om het kenbare te reduceren tot een schema. [...] misschien om redenen die teruggaan tot onze oorsprong als sociale dieren is de behoefte om de wereld te verdelen in een 'wij' en 'zij' zo sterk dat dit patroon, deze tweedeling in vriend en vijand, al het andere overheerst.'¹³

"Begrijpen' is onlosmakelijk gekoppeld aan vereenvoudigen', stelt Primo Levi in *De Verlorenen en de Geredden*. Het alledaags samenleven is inderdaad een buitengewoon complexe aangelegenheid. In onder meer deze sociale complexiteit schuilt het kwaad. Het is net deze complexiteit, en de noodzakelijke vereenvoudiging ervan, die de eerste aanzet kan geven tot destructie. Het is het verhaal van 'wij' en 'zij', vriend en vijand, goed en kwaad, *Übermensch* en *Untermensch*, Hutu en Tutsi. We moeten dus al te simplificerende verklaringsmodellen, zoals de 'mad or bad'-hypothese, schuwen en het interdisciplinaire onderzoek en de voorstelling van het daderschap in al zijn gelaagdheid aanvaarden. Enkel door deze *Wendung aufs Subjekt* en het maken van verbindingen met andere casussen van collectief geweld zullen we in staat zijn de analyse te maken van de complexe samenhang (interplay) van de verschillende (f)actoren die van invloed zijn en het menselijk destructief potentieel kunnen doen ontluiken. ■

'Slecht is wanneer je maar één kant ziet. Wanneer je bij die ene kant blijft. Dus, wie bijvoorbeeld van zichzelf zegt dat hij alleen maar goed is, die is alweer slecht. Hij ziet het slechte niet bij zichzelf. Goed is wanneer goed en slecht een eenheid zijn.'

Een meisje uit een filosofische kindergroep¹⁴